

การบริหารเพื่อการพัฒนาสมาธิตามแนวพระพุทธศาสนา

ไพฑูริย์ ใจก้าวหน้า *

บทคัดย่อ

บทความวิชาการฉบับนี้มุ่งที่จะชี้ให้เห็นถึงการนำหลักสมาธิทางพระพุทธศาสนา มาประยุกต์ใช้ในการบริหารเพื่อพัฒนาบุคลากรภาครัฐ และประชาชนทั่วไป พบว่า การบริหารเพื่อการพัฒนาสมาธิตามแนวพระพุทธศาสนามีคุณค่าต่อตนเอง ต่อสังคม องค์กร รวมทั้งต่อประเทศชาติ ที่ภาครัฐหรือผู้นำการบริหารจะนำไปกำหนดเป็นนโยบายเร่งด่วน และการสร้างแผนการปฏิบัติ รวมทั้งการจัดกิจกรรมเกี่ยวกับการฝึกสมาธิเพื่อหน่วยงานราชการ องค์กรท้องถิ่น และองค์กรอื่นๆ ได้นำไปปฏิบัติให้เกิดการพัฒนาคน และเพื่อการบรรลุเป้าหมายการพัฒนาชาติ ซึ่งเชื่อแน่ว่า การพัฒนาสมาธินี้สามารถจะลดปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมได้จริง และสร้างคนให้เป็นมนุษย์ สร้างมนุษย์ให้เป็นเทวดา สร้างเทวดาให้เป็นพรหม และสร้างพรหมให้เป็นพระอริยะเจ้า ซึ่งหมายถึง ศักยภาพของคนในประเทศที่จะพัฒนาอะไรก็ได้ ในเมื่อคนมีสมาธิที่สมบูรณ์

Keyword : การบริหาร, การพัฒนา, สมาธิ, พระพุทธศาสนา.

Abstracts

This article aims to demonstrate the key concepts of Buddhist meditation applied to human resource development, government and public administration. The study showed that the administration of concentrated development along with their religious values on society organizations, as well as the nation. State or the executive to impose a policy priority. And creating a plan of action. Including activities related to the practice of meditation to the public. Local organizations and other organizations have led to the development and achieve national development goals that promised this concentration can be reduced to the problem of social reality. And can develop the person to be human, human becomes an angel, An angel created the Brahma, then Brahma becomes the Noble One who develop the potential of people in any country. When people have completed concentration.

Keyword : administration, development, meditation, Buddhism.

---

* นักวิชาการศุลกากรชำนาญการ ด้านศุลกากรแม่กลอง

บทนำ

การบริหารเพื่อการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามแนวพระพุทธศาสนาเป็นมรรควิธีหรือ กระบวนการเข้าถึงเป้าหมายของชีวิต คือ กัมมัฏฐานเพราะเป็นทางเดียวที่จะบรรลุมรรคผล นิพพานก็โดยอาศัยสิ่งนี้เป็นเครื่องมือที่ยอดเยี่ยม ประกอบด้วยหลักการปฏิบัติของสมถกรรมฐานที่ ๔๐ วิธี ประกอบไปด้วย กายคตาสติ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อาหาร ปฏิกุศลสัญญา ๑ จตุธาตววัตถาน ๑ และอรุณนิมิต ๔ ที่กล่าวมาเรียกว่า กัมมัฏฐาน หรือ ภาวนา ใน ฐานะองค์ความรู้หรือศาสตร์ เป็นเครื่องมือที่จะนำไปปรับใช้และสร้างกิจกรรมการพัฒนาตนหรือ สังคม ซึ่งรวมอยู่ในหลักธรรมที่ชื่อว่า หลักไตรสิกขา ซึ่งประกอบด้วย หลักศีล หลักสมาธิ และหลัก ปัญญาซึ่งเป็นหลักการแห่งการฝึกฝน พัฒนาตนให้ได้รับประโยชน์สูงสุดตามแนวทาง พระพุทธศาสนา ดังนั้น ในการเขียนงานวิชาการในเอกสารฉบับนี้จึงมุ่งเน้นไปที่การบริหารการ พัฒนาหลักไตรสิกขา เลือกศึกษาเฉพาะกรณี คือ หลักสมาธิ ซึ่งจะมีประเด็นที่น่าสนใจว่าแนวคิด ทางรัฐประศาสนศาสตร์ที่ว่าด้วยการบริหารการพัฒนาเป็นอย่างไรและแนวคิดทางพระพุทธศาสนา ว่าด้วยการพัฒนาสมาธิเป็นอย่างไร ทำอย่างไรชาวพุทธจึงจะนำสมาธิมาพัฒนาตนเองได้ และการบูร ณาการแนวคิดทั้ง ๒ ศาสตร์ เพื่อการประยุกต์ใช้ในการพัฒนาตนเองและบุคคลากรในองค์กรต่างๆ ได้อย่างเป็นเอกภาพและเกิดประโยชน์ในทางปฏิบัติได้สูงสุด

แนวคิดการบริหารการพัฒนาทางรัฐประศาสนศาสตร์

แนวทางหรือวิธีการบริหารของหน่วยงานภาครัฐมีชื่อเรียกแตกต่างกันไปตามยุคสมัย และเกิดจากปัจจัยภายนอกและภายในประเทศ ปัจจัยภายนอก เช่น กระแสโลกหรืออิทธิพลของ ประเทศมหาอำนาจที่แพร่กระจายหรือส่งออกแนวทางหรือวิธีการบริหารงาน โดยส่วนหนึ่งเข้ามาทาง วิชาการหรือตำราหนังสือที่นักวิชาการได้รับอิทธิพลหรือนำเข้ามาจากต่างประเทศ ส่วนปัจจัยภายใน เช่น หัวหน้ารัฐบาลได้ให้ความสำคัญหรือยึดถือแนวทางหรือวิธีการใด ตัวอย่างที่เห็นได้อย่างชัดเจน คือ ในสมัยที่พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ได้นำคำว่า "การพัฒนา" มาใช้กันอย่างแพร่หลาย ขณะที่ สมัย พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร นำคำว่า "การบริหารจัดการ" มาใช้อย่างแพร่หลาย

ความสำคัญของการบริหารการพัฒนา คือ ๑. เป็นวิธีการหรือแนวทางหนึ่งของการ บริหารภาครัฐซึ่งหน่วยงานของรัฐหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐนำมาใช้เพื่อช่วยอำนวยความสะดวกและ ให้บริการประชาชนเท่านั้น แต่การบริหารพัฒนายังมีความสำคัญในลักษณะที่มีส่วนช่วยเพิ่ม ประสิทธิภาพในการบริหารราชการให้ ๒. เป็นระบบ ๓. เป็นวิชาการ ๔. มีทิศทางที่ชัดเจน ๕. มี ความครอบคลุมครบถ้วนทั้งการบริหารเพื่อการพัฒนาและการพัฒนาการบริหารเพื่อผลประโยชน์ ของประชาชนส่วนรวม ตลอดทั้ง ๖. ช่วยเพิ่มความมั่นใจแก่เจ้าหน้าที่ของรัฐในการปฏิบัติราชการ อีกด้วย ความสำคัญของการบริหารพัฒนาดังกล่าวนี้นี้ (เหตุ) จะมีส่วนช่วยเพิ่มประสิทธิภาพใน การบริหารราชการของหน่วยงานของรัฐ และ/หรือ เจ้าหน้าที่ของรัฐ และในที่สุด จะมีส่วนทำให้ ประเทศชาติเจริญก้าวหน้าอย่างมั่นคง และประชาชนมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น หรือ อาจกล่าวได้ว่า การ

บริหารการพัฒนา เป็น มรรควิธี ที่นำไปสู่ จุดหมายปลายทางซึ่งแบ่งเป็นจุดหมายปลายทางเบื้องต้น และจุดหมายปลายทางสูงสุด^{๖๔}

จะเห็นได้ว่าการบริหารการพัฒนาย่อมมีความสำคัญอย่างยิ่งในการบริหารจัดการแนวทางการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในองค์กรเพื่อเพิ่มศักยภาพในการปฏิบัติหน้าอย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผล นอกจากนี้ การบริหารการพัฒนายังช่วยเสริมสร้างความเข้มแข็งในองค์กรของรัฐทางด้านวิชาการที่เป็นระบบมากยิ่งขึ้นและเป็นความต้องการของประชาชนในระดับพื้นรากที่จะได้รับการพัฒนาอย่างทั่วถึงและมีคุณภาพชีวิตที่ดี

๑. ความหมายของการบริหารการพัฒนา

คำจำกัดความของคำว่า การบริหารการพัฒนา ได้มีนักวิชาการทั้งต่างประเทศและในประเทศไทยได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

จอร์จ เอฟ. แกนท์ (George F. Gant) นักวิชาการชาวอเมริกันอธิบายแนวคิดและความหมายของการบริหารการพัฒนา (development administration) เป็นคนแรก ๆ โดยมีประสบการณ์มาจากการปฏิบัติงานที่ Tennessee Valley Authority (TVA.) ว่า การบริหารการพัฒนาเป็นคำที่ให้ความสำคัญกับหน่วยงานระบบการจัดการ และกระบวนการต่าง ๆ ซึ่งรัฐบาลจัดตั้งขึ้นเพื่อดำเนินงานให้บรรลุวัตถุประสงค์ของการพัฒนา พร้อมกันนี้ การบริหารการพัฒนายังเป็นเครื่องมือของรัฐบาลที่กำหนดให้เกี่ยวข้องกับปัจจัยต่าง ๆ ของการพัฒนาเพื่อทำการเชื่อมโยงและทำให้วัตถุประสงค์ทางด้านสังคมและเศรษฐกิจของชาติประสบผลสำเร็จ นอกจากนี้การบริหารการพัฒนายังช่วยปรับให้ระบบราชการและบทบาทหน้าที่ของหน่วยงานราชการต่าง ๆ ตอบสนองต่อการพัฒนาอีกด้วย ดังนั้น การบริหารการพัฒนาจึงหมายถึง การบริหารนโยบาย แผนงาน และโครงการต่าง ๆ เพื่อให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ของการพัฒนา^{๖๕}

ความหมายเกี่ยวกับการบริหารการพัฒนามีผู้ให้ไว้มากมายแต่เห็นว่ามี ความคล้ายคลึงกันดังนั้นจึงสรุปไว้ ๓ ประเด็นใหญ่ ๆ คือ ๑. การบริหารเพื่อการพัฒนา (administration of development) หรือ a of d หรือ การบริหารที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมการพัฒนา หมายถึง การที่นักวิชาการหรือผู้รู้ให้ความสำคัญกับการบริหารที่ต้องเกี่ยวข้องกับกิจกรรมการพัฒนาของหน่วยงานของรัฐในลักษณะที่เป็นกระบวนการของการปฏิบัติการ (action) หรือเป็นกิจกรรม (activity) หรือการบริหารที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาต่าง ๆ ซึ่งเป็นการปฏิบัติงานตามนโยบาย หรือแผนหรือแผนงาน หรือโครงการ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การปฏิบัติงานตามแผนงานพัฒนาทั้งหลาย (development programs) ด้วยวิธีการต่าง ๆ ๒. การพัฒนาหรือการปรับปรุงการบริหาร (development of administration) หรือ d of a หมายถึง การที่นักวิชาการหรือผู้รู้ให้ความสำคัญกับการบริหารการพัฒนาของหน่วยงานของรัฐในลักษณะที่เป็นกระบวนการโดยเน้นไปที่

^{๖๔} วิชา วิชาบริหารธรรม, การบริหารการพัฒนา : แนวคิด ความหมาย ความสำคัญ และตัวแบบการประยุกต์,(ออนไลน์), <http://www.wiruch.com> (๒๙ ก.พ.๕๕).

^{๖๕} George F. Gant, *Development Administration : Concepts, Goals, Methods* (Madison, Wisconsin : The University of Wisconsin Press, ๑๙๗๙), p. 20.

การพัฒนาหรือปรับปรุงบริหารงานของหน่วยงาน เช่น การพัฒนาระบบราชการ ปรับปรุงประสิทธิภาพหรือขีดความสามารถในการปฏิบัติงาน การปรับปรุงโครงสร้าง อำนาจหน้าที่ กระบวนการบริหาร ตลอดจนบุคลากรของหน่วยงาน เป็นต้น และ ๓. การมีเป้าหมายหรือบรรลุมัตถุประสงค์ (goal-oriented) หมายถึง การที่นักวิชาการหรือผู้รู้ให้ความสำคัญกับการบริหารการพัฒนาของหน่วยงานของรัฐโดยเน้นไปที่การบรรลุผลสำเร็จตามเป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ของการบริหารการพัฒนาที่ได้กำหนดขึ้นโดยผู้มีอำนาจหน้าที่และสอดคล้องกับความต้องการของประชาชน เช่น การบริหารการพัฒนาเพื่อให้บรรลุเป้าหมายตามนโยบายของรัฐ การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ การแผ่ขยายรายได้ของชาติ ความทันสมัย การสร้างชาติ การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจสังคม หรือการลดความทุกข์ยากของข้าราชการและประชาชน เป็นต้น^{๖๖}

๒. ลักษณะของการบริหารการพัฒนา มี ๒ ลักษณะ คือ ๑. ในฐานะที่เป็นศาสตร์ ๒. ในฐานะเป็นกิจกรรม ทั้ง ๒ ลักษณะมีความสัมพันธ์กันในแง่ของการหาความจริง เป้าหมายและวิธีการปฏิบัติ

การบริหารการพัฒนาในฐานะเป็นศาสตร์ ศาสตร์หรือวิชา หรือเป็นองค์ความรู้ เป็นความรู้ที่ได้จากการสังเกต การศึกษา การทดลอง และการวิจัย จากกิจกรรมที่มีการปฏิบัติในโลกแห่งความเป็นจริงของศาสตร์หรือวิชาต่างๆ ความรู้ ความจริงที่ได้อาจเป็นในรูปของทฤษฎี หรือไม่ใช่ทฤษฎีก็ได้ ความรู้ที่ได้ในลักษณะของทฤษฎีจะมีลักษณะเป็นระเบียบกว่า มีความสอดคล้องมากกว่าความรู้ที่ไม่ใช่ทฤษฎี

การบริหารการพัฒนาในฐานะเป็นกิจกรรม หรือการปฏิบัติที่มีอยู่ในโลกที่เป็นจริง นักวิชาการหลายท่านอาจกล่าวในแง่ของการเริ่มการพัฒนาประเทศได้มีกิจกรรมการบริหารการพัฒนาเกิดขึ้นจนกระทั่งมีการพัฒนาตะวันตกให้เจริญก้าวหน้าหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ ยุโรปได้หันมาช่วยเหลือประเทศที่ด้อยพัฒนาและกำลังพัฒนาจนบางประเทศในเอเชีย อเมริกาใต้ได้รับการพัฒนาอย่างรวดเร็วแม้ว่ายังมีบางประเทศที่ประสบปัญหาในการพัฒนาตนเองอยู่บ้าง กรณี บราซิล เม็กซิโก เป็นต้น กิจกรรมการบริหารการพัฒนาเหล่านี้เป็นการปฏิบัติที่มีอยู่ในโลกที่เป็นจริงของท้องถิ่นหรือประเทศต่างๆ ซึ่งมีกระบวนการในลักษณะ การบริหารตามปกติ มีการวางนโยบายและการกำหนดแผนงาน การจัดองค์การ การบริหารงบประมาณ การจัดการทรัพยากรมนุษย์ การตัดสินใจ การจัดคนเข้าทำงาน การวางยุทธศาสตร์การพัฒนา เป็นต้น

กระบวนการนำความรู้ไปใช้ประโยชน์ ความรู้หรือศาสตร์ หรือวิชา จะนำไปปรับใช้เพื่อแก้ปัญหาหรือพัฒนาหน่วยงาน องค์การ หรือสังคม ให้เหมาะสมกับ สถานที่ บุคคล และเวลา หรืออาจเรียนว่าให้เหมาะสมกับสถานการณ์ นำความรู้ไปปรับใช้ เป็นศิลปะของการปรับใช้ความรู้เมื่อนำความรู้ไปปรับใช้แล้วก็สามารถเอาไปสรุปลงเป็นความรู้ใหม่ได้ ซึ่งเป็นหน้าที่ของนักวิชาการ นักทดลอง

^{๖๖} วิรัช วิรัชนิภาวรรณ, การบริหารการพัฒนาชนบทเปรียบเทียบ : การบริหารการพัฒนาชนบทตามแนวทางแผ่นดินธรรม แผ่นดินทอง ความจำเป็นพื้นฐาน และโครงการอีสานเขียว (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๔), หน้า ๖-๒๓.

นักวิจัยที่จะสร้างหรือแสวงหาองค์ความรู้ความจริง และเป็นหน้าที่ของนักการเมือง นักบริหาร องค์กร หรือสังคม ที่จะนำเอาองค์ความรู้เหล่านั้นไปปรับใช้ให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมของแต่ละสถานการณ์ ดังนั้น การสร้างศาสตร์หรือองค์ความรู้ต่างๆ เรียกว่า ศาสตร์ และการนำเอาองค์ความรู้เหล่านั้นไปปรับใช้ให้เหมาะสม เรียกว่า ศิลป์^{๖๗}

แนวคิดการบริหารการพัฒนาเป็นมรรควิธีหรือแนวทางในการพัฒนาประเทศทุก ๆ ด้านเป็นเครื่องมือที่สำคัญของนักบริหารและข้าราชการผู้ปฏิบัติหน้าที่ ซึ่งสามารถสร้างความมั่นใจต่อทิศทาง ซึ่งก็คือ การเดินทางสู่เป้าหมายอย่างมีแผนงานที่ชัดเจน เพราะการบริหารการพัฒนาเป็นการนำศาสตร์และศิลป์ไปปรับใช้และนำไปสู่การสร้างกิจกรรมตามแผนงานในการพัฒนาให้มีความเหมาะสมต่อสภาพพื้นที่นั้นๆ ฉะนั้น ผู้นำหรือผู้บริหารประเทศจะต้องมีความสามารถในการบริหารการพัฒนาที่ตอบสนองต่อความต้องการของประชาชนอย่างสูงสุดและทั่วประเทศให้ได้รับการพัฒนาอย่างเสมอและเท่าเทียมกัน

หลักพุทธธรรมสำหรับการพัฒนาสมาธิทางพระพุทธศาสนา

แนวคิดการพัฒนาหรือการฝึกฝนตนเองทางพระพุทธศาสนารวมอยู่ในหลักไตรสิกขา ที่จะพัฒนาศักยภาพทั้งร่างกายและจิตใจ ให้ไปตามเส้นทางที่พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ในมรรคมงคล ๘ ซึ่งก็กล่าวถึง ศิล สมาธิ และปัญญา ที่สำคัญเรื่องสมาธิกับอธิจิตสิกขาเป็นเรื่องเดียวกันเพราะในพระไตรปิฎกได้แสดงถึงการพัฒนาตนตามหลักการศึกษาไว้ตอนหนึ่งในคุหฬุฎฐกสูตร นิเทศ คัมภีร์ มหานิเทศ ว่าพระพุทธองค์ทรงตรัสว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้ง หลาย บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ และสุข อันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจารณ์ สงบระงับไปแล้ว บรรลุทุติยฌาน มีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขที่เกิดจากสมาธิอยู่เพราะปิติจางคลายไป มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุ ตติยฌานที่พระอรหันต์ทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุขเพราะละสุขและทุกข์ได้แล้ว เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว บรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะ อุเบกขาอยู่นี้ ชื่อว่า อธิจิตสิกขา”^{๖๘} ดังนั้น การฝึกอบรมจิตนั้น มุ่งเน้นที่ความตั้งมั่นแห่งจิต, การทำใจให้สงบแน่วแน่เพื่อให้จิตบริสุทธิ์ ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นกลาง ปราศจากอคติ ดังที่แสดงในมาติกาภา คัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรคว่า “ชื่อว่าจิตตวิสุทธิ เพราะมีความหมายว่า ไม่ฟุ้งซ่าน .ความไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอธิจิตสิกขา”^{๖๙} ไม่ว่าจะเป็นอธิจิตตสิกขาที่ดีหรือสมาธิที่ดี เป็นภาวะของอารมณ์ที่มีองค์ฌานปรากฏ มีความสงบภายในที่ปราศจากนิวรณ์ ทั้ง ๕ เรื่องราวของสมาธิจึงเป็นการพัฒนาจิตในส่วน การกำจัดกิเลสอย่างกลาง เพื่อให้เห็นถึงวิธีการปฏิบัติสมาธิอย่างถูกต้อง จึงกล่าวการพัฒนาสมาธิตามแนวพระพุทธไว้ ๓ หลัก คือ ๑ สัมมาวายามะ ๒.สัมมาสติ และ๓สัมมาสมาธิ ทั้ง ๓ หลัก

^{๖๗} กวี รัชชชนและคณะ, การบริหารการพัฒนา, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๘), หน้า ๑-๔.

^{๖๘} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๔๙.

^{๖๙} ชุ.ป (ไทย) ๓๐/๔๑/๖๐๖-๖๐๗.

กล่าวถึงการพัฒนาตนหรือฝึกฝนตนเองให้มีความตั้งมั่นอย่างดีไม่หวั่นไหวต่อสิ่งใดเป็นจิตที่มีภาวะความสงบเกิดขึ้น ปราศจากกิเลสรบกวน ไม่ฟุ้งซ่านรำคาญ ปราศจากอคติ มีใจเป็นกลางและเป็นอารมณ์ที่ไม่ก่อให้เกิดอกุศลธรรมใดๆ ดังนั้น การบริหารเพื่อการพัฒนาสมาธิเป็นเรื่องที่กล่าวถึงภาวะของจิตที่มีความบริสุทธิ์ สะอาด สงบ มีความมั่นคงในอารมณ์อย่างที่สุดดี และรายละเอียดประเด็นต่างๆที่เกี่ยวข้องกับสมาธิจะได้ศึกษาต่อไปว่าชาวพุทธจะนำหลักสมาธิมาบริหารการพัฒนาตนเองได้อย่างไร และทำอย่างไรจึงจะสามารถเข้าถึงภาวะของจิตที่ความสงบได้อย่างแท้จริง จึงจะเรียกว่า การบริหารการพัฒนาสมาธิตามแนวพระพุทธศาสนา

๑. ความหมายของสมาธิ

การศึกษาการพัฒนาสมาธิทางพระพุทธศาสนาสิ่งสำคัญในการเข้าถึงองค์ความรู้ที่จะนำมาสู่ความเข้าใจและสามารถอธิบายให้บุคคลอื่นเข้าใจเป็นสิ่งที่ต้องเกิดจากการศึกษาและปฏิบัติด้วยตนเอง บางท่านรู้แต่อาจไม่เข้าใจ เพราะไม่เคยทดลองปฏิบัติด้วยตนเอง รู้ในแง่ของปริยัติจึงไม่มีประสบการณ์การเจริญสมาธิจึงไม่อาจกล่าวได้ว่า บุคคลนั้นเข้าใจอย่างถ่องแท้สิ่งที่เกี่ยวข้องกับสมาธิเลย ดังนั้น ก่อนที่ศึกษาเรื่องสมาธิ จะต้องทราบถึงข้อปฏิบัติเบื้องต้นสำหรับการฝึกสมาธิ เพราะเป็นส่วนสำคัญที่จะนำไปสู่การเจริญสมาธิหรือการพัฒนาจิตที่ถูกต้องและรวดเร็ว พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ) กล่าวถึงกิจเบื้องต้นในการฝึกสมาธิ คือ ๑.ควรตัดปิลิโพธิ คือ ตัดความห่วงใยกังวลกับภารกิจต่าง ๆ ให้หมดไป ๒. ตัดความกังวลเล็กน้อย ๓.ในวันที่จะเข้าปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ให้จัดเตรียม ดอกไม้ ธูปเทียนไปถวายสักการะพระอาจารย์ผู้จะให้กัมมัฏฐานด้วย ๔. จุดธูปเทียนบูชาพระรัตนตรัย น้อมนมัสการองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๕. ปฏิบัติในศีลวิสุทธิ ๖. แผ่เมตตาแก่ตนเองและผู้อื่น ๗. เจริญพุทธคุณ ธรรมคุณ และสังฆคุณ ๘. ระลึกถึงความจริงแห่งชีวิต ๙. ระลึกถึงบุญของตน ๑๐. อธิษฐานเจริญกรรมฐาน^{๗๐} ทั้ง ๑๐ ประการ เป็นพื้นฐานการฝึกหรือการพัฒนาสมาธิที่สามารถจะอำนวย เร่งการปฏิบัติสมาธิของชาวพุทธให้มีความก้าวหน้า และรวดเร็วยิ่งขึ้น ฉะนั้นต่อไปจึงเป็นการนำเสนอในส่วนของความหมายของสมาธิในแง่ต่างๆของผู้รู้ทางพระพุทธศาสนาซึ่งท่านเหล่านั้นได้แสดงความเห็นไว้ดังนี้

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕ ได้ให้ความหมายคำว่าสมาธิไว้ว่า “ความตั้งมั่นแห่งจิต ; ความสำรวมใจแน่วแน่เพื่อเพ่งเล็งในสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยพิจารณาอย่างเคร่งครัดเพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งในสิ่งนั้น”^{๗๑} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ให้ความหมายและอธิบายคำว่าสมาธิไว้ว่า “สมาธิ แปลว่า ความตั้งมั่นแห่งจิตหรือภาวะที่จิตตั้งมั่นต่อสิ่งที่กำหนด คำจำกัดความของสมาธิที่พบเสมอคือ จิตตัสเสกัคคตา หรือเรียกสั้นๆว่า เอกัคคตา ซึ่งแปลว่า ภาวะ

^{๗๐} พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ), การบริหารจิต, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: เซเวนพรีนติ้ง กรุ๊ป, ๒๕๔๖), หน้า ๖๘.

^{๗๑} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕), หน้า ๘๐๐.

จิตที่มีอารมณ์เป็นหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่านหรือส่ายไป”^{๗๒} พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวัณโณ) แปลสมาธิว่า “การตั้งมั่น” หมายถึง ความตั้งมั่นแห่ง ความที่จิตมั่นคงไม่หวั่นไหว เสมือนเสาเรือนที่ปักลงม่นยอม รับน้ำหนักได้ดี ไม่โยกคลอน ฉันทะ จิตที่ตั้งมั่นคงด้วยกำลังสมาธิก็ฉันทนั้น ย่อมไม่วอกแวกหวั่นไหว แม้มีอารมณ์ภายนอกมากระทบก็รักษาปกติสภาพไว้ได้”^{๗๓} จึงกล่าวสรุปได้ว่า สมาธิ คือ ความตั้งมั่น ของจิตซึ่งไม่มีอารมณ์หวั่นไหวต่อสิ่งหนึ่งสิ่งใด แม้ว่ามีอารมณ์ภายนอกจะมากระทบ จิตนั้นก็ สามารถจะรักษาสภาพแห่งความนิ่งอยู่ได้ที่เรียกว่า เอกัคคตา คือ ภาวะที่มีจิตเป็นหนึ่ง มั่นคงต่อ อารมณ์ที่จิตเสวยอยู่ในขณะนั้น

๒. ประเภทและระดับของสมาธิ

พระไตรปิฎกได้กล่าวสมาธิไว้ ๒ ประเภท คือ

๑.อุปัจารสมาธิ สมาธิเฉียดๆ

๒.อัปนาสมาธิ สมาธิแนบแน่น^{๗๔}

อุปัจารสมาธิ คือ สมาธิที่เฉียดๆ (อุปัจาร) ใกล้ได้ฌานเข้าไปแล้ว แต่ยังไม่แนบแน่น จิตในขณะแห่งอุปัจารสมาธินี้ละนิวรณ์ ๕ ได้แล้ว แต่องค์ฌาน ๕ ยังไม่ปรากฏชัด โดยเฉพาะ เอกัคคตา คือ ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ยังไม่รวมตัวกันสนิทแต่จิตในขณะอุปัจารสมาธินี้สงบ และมีความสุขมากแม้จะไม่ถึงขั้นฌานก็ตาม

อัปนาสมาธิ คือ สมาธิที่แนบแน่น(อัปนา) ไม่หวั่นไหว มีอารมณ์เป็นหนึ่ง(เอกัคคตา) สำเร็จเป็นองค์ฌาน ละนิวรณ์ ๕ ได้ และมีองค์ฌานทั้ง ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตา ปรากฏชัด ผู้ได้อัปนาสมาธิก็คือ ผู้สำเร็จถึงขั้นฌานนั่นเอง ซึ่งฌานนั้นมีถึง ๘ ชั้น แล้วแต่ว่าผู้ ปฏิบัติจะบรรลุถึงฌานชั้นใด ผู้ได้สมาธิประเภทนี้ย่อมสามารถนั่งเสวยสุขอยู่โดยไม่ลุกขึ้นเป็นเวลา หลายชั่วโมงหรือหลายๆวันก็ยิ่งทำได้^{๗๕}

ส่วนพระธรรมธีรราชมหามุนี(โชดก ญาณสิทธิ)แบ่งสมาธิ ๕ ประเภท คือ

๑ สมาธิ ๑ ได้แก่ เอกัคคตาสมาธิ คือจิตที่มีสมาธิแน่วแน่ ในอารมณ์เดียว คือจะแน่ว แน่อยู่ในอารมณ์ที่เพ่ง เพียงอย่างเดียวเท่านั้น เอกัคคตามี ๓ ระดับ คือ

ระดับที่ ๑ ฌณิกสมาธิ หรือปริกรรมสมาธิคือ จิตที่ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ได้ชั่วขณะ หรือเป็นสมาธิ ขณะปริกรรมว่าปฏิริยา เป็นต้น

^{๗๒} พระราชวรมุนี (ประยูร ธิ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๘), หน้า ๘๒๔.

^{๗๓} พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวัณโณ), การพัฒนาจิต, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๔๙), หน้า ๔๔.

^{๗๔} ดูในวิสุทธิมรรค ภาค ๑ หน้า ๑๐๕ และ ๒ หน้า ๑๙๔ ของพระธรรมโฆษาจารย์ แต่พระธรรมวิ สุทธิกล่าวไว้ในอรรถกถาอภิธรรม (สังคณี อ.๒๐๗) ได้พูดถึงสมาธิไว้ ๓ ประการ โดยเพิ่มฌณิกสมาธิ คือ สมาธิ ชั่วขณะ เพราะสมาธิประเภทนี้แม้ไม่ฝึกก็เกิดขึ้นได้ เช่น การเขียนหนังสือ ถ้าใจมีฌณิกสมาธิก็เขียนถูก ถ้าใจลอยก็ เขียนผิด เป็นต้น

^{๗๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗.

ระดับที่ ๒ อุปจารสมาธิคือ จิตที่ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ใกล้จะได้ฌาน

ระดับที่ ๓ อปัณาสมาธิคือ จิตตั้งมั่นหรือแนบแน่นอยู่ในอารมณ์ที่กำหนดไม่ซัด
ส่ายไปไหน กิเลสไม่สามารถรบกวนได้ และอปัณาสมาธิก็คือฌานจิตที่เป็นอปัณาเกิดขึ้นแล้ว

๒ สมาธิ ๒ ได้แก่ โลภียสมาธิ และโลกุตตรสมาธิ

๓ สมาธิ ๓ ได้แก่ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอปัณาสมาธิ

๔ สมาธิ ๔ ได้แก่ ภิภุชฌัมมสุขวิหารสมาธิ ญาณทัสสนสมาธิ สติสัมปชัญญสมาธิ และ
อาสวักขยสมาธิ

๕ สมาธิ ๕ ได้แก่ สุขสมาธิ สันตสมาธิ อริยสมาธิ นิรามิสสมาธิ อกาปุริสสมาธิ ได้แก่
สมาธิของมหาบุรุษ^{๗๖}

ประเภทของสมาธิบางท่านอาจเรียกว่าระดับของสมาธิเพราะเป็นขั้น คือ ขณิกสมาธิ
เป็นสมาธิขั้นต้น อุปจารสมาธิเป็นสมาธิขั้นกลาง และอปัณาสมาธิเป็นสมาธิสูงสุด ในคำอธิบายการ
เจริญกรรมฐานกล่าวถึงอุปจารสมาธิและอปัณาสมาธิมากและมีที่กำหนดค่อนข้างจะชัดเจน คือ
อุปจารสมาธิ เป็นสมาธิที่ละนิวรณ์ ๕ ได้ถ้ามองในแง่ของการกำหนดอารมณ์กรรมฐานก็เป็นช่วงที่
เกิดปฏิภาคนิมิต คือ เห็นภาพที่เกิดขึ้นในจิตเป็นอารมณ์ซึ่งจะมีความประณีตลึกซึ้งขั้นหนึ่ง ที่มีความ
ใกล้ชิดกับองค์ฌานที่สมบูรณ์^{๗๗} ทางด้านพระพุทธทาสภิกขุ กล่าวว่า สมาธิประเภทนี้เป็นสมาธิตาม
ธรรมชาติเหมาะแก่กำลังของปัญญาเพื่อการพิจารณาธรรมส่วนสมาธิที่เกิดจากการบำเพ็ญตาม
กระบวนการเจริญกรรมฐานทางเทคนิค(อปัณาสมาธิ)มักจะเป็นสมาธิที่มากเกินไปซึ่งทำให้คนหลง
ติดในองค์ของความสุข ความพอใจ^{๗๘} หากมองในแง่ของสมาธิทั้ง ๓ ประเภทย่อมจะมี
ความสำคัญในตัวของมันเอง ขณิกสมาธิ ก็สามารถทำอะไรได้ไม่ผิดพลาดในการใช้ชีวิตปกติ
ประจำวัน อุปจารสมาธิ ก็สามารถจะนำไปพิจารณาธรรมขั้นสูงๆขึ้นไปและเป็นประโยชน์ในการดับ
นิวรณ์ทั้ง ๕ ได้ส่วนอปัณาสมาธิ ก็เป็นสมาธิที่ดับความทุกข์ได้ชั่วคราว คือ ไม่มีความทุกข์เกิดขึ้น
ในขณะมีอารมณ์ขั้นอปัณาสมาธิเพราะเป็นอารมณ์เอกัคคตาเกิดขึ้น

๓. ลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ

การฝึกสมาธิเป็นกิจกรรมการพัฒนิตนเองที่มนุษย์ทุกคนสามารถจะเข้าถึงเพื่อ
ยกระดับศักยภาพ สมรรถนะ และความสามารถรอบด้านซึ่งไม่ใช่มีเฉพาะสมาธิในพระพุทธศาสนา
เท่านั้นแม้ศาสนาอื่นก็มีสมาธิด้วยเช่นกัน กรณีศาสนาพราหมณ์ มีการปฏิบัติสมาธิถึงขั้นสมาบัติ ๘
ซึ่งก็เกี่ยวข้องกับการฝึกสมาธิด้วยเช่นกัน ในทางพระพุทธศาสนาได้กล่าวลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ
ไว้ว่า

^{๗๖} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), วิปัสสนาญาณโสภณ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร :
ศรีอนันต์การพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๒๓.

^{๗๗} สุจิตรา อ่อนค้อม, การฝึกสมาธิ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: ดอกหญ้ากรุป, ๒๕๔๙), หน้า ๘.

^{๗๘} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), สมาธิและวิปัสสนาตามธรรมชาติ, พิมพ์ครั้งที่ ๕,
(กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๙), หน้า ๔.

๑. มีลักษณะแข็งแรง มีพลังมาก คือ การที่จิตมีพลังกำลัง แข็งแรง ก็ด้วยอาศัยการฝึกสมาธิจนเป็นผลทำให้เกิดการคงที่ไม่หวั่นไหวต่ออารมณ์ที่มากระทบ เปรียบเหมือนน้ำที่มีกระแสหรือไหลไปทางเดียวเดียวย่อมจะมีพลังกว่าน้ำที่มีหลายกระแสหรือไหลแบบกระจาย

๒. มีความราบเรียบ สงบลึกซึ้ง คือ ความที่จิตมีความเสมอภาค และดุลยภาพทางอารมณ์ มีภาวะความสงบเปรียบเหมือนกับแม่น้ำที่ไม่มีคลื่น ไม่มีสิ่งใดมากระทำให้เกิดการกระเพื่อม

๓. มีความใส กระจ่างชัด มองอะไรเห็นได้โดยง่าย คือ ความที่จิตมีอารมณ์นิ่ง ซึ่งสามารถที่จะพุ่งจิตไปที่สิ่งหนึ่งสิ่งใดได้โดยชัดเจน เหมือนน้ำที่มีความใส ไม่ขุ่นและไม่มีความขุ่นสามารถที่จะมองตัวปลาในน้ำได้อย่างชัดเจน หรือเหมือนกระจกที่เราสามารถมองเห็นตัวเราได้อย่างชัดเจน

๔. มีความนุ่มนวลควรแก่งานหรือเหมาะแก่การใช้งาน คือ ไม่กระด้าง ไม่กระวนกระวาย ไม่ขุ่นมัว ไม่สับสน ไม่เร่าร้อน^{๗๙} ซึ่งความเหมาะสมในการยกข้อธรรมต่างๆ ขึ้นพิจารณาให้เห็นสภาพความเป็นจริงหรือเหมาะสมที่จะเป็นบาทฐานของวิปัสสนา

๕. มีความชุ่มชื่นใจ หรืออิมใจ คือ สภาวะของจิตที่เต็มไปด้วยความปิติ ชาบชานระเริงอารมณ์และเสวยอารมณ์ของความสุข เกิดจากการที่เราสามารถที่จะดับนิวรณ์ทั้ง ๕ ได้ เหมือนสระน้ำที่ไม่พร่องไปด้วยน้ำมีน้ำเต็มเปี่ยม ไม่ล้น ไม่ขาด

๖. มีความพร้อมแห่งจิต คือ ลักษณะของจิตที่มีความคงที่ไม่หวั่นไหวต่ออารมณ์ที่มากระทบ หรือเมื่ออารมณ์ภายนอกมากระทบสภาพของจิต สามารถที่จะจัดการกับอารมณ์เหล่านั้นได้ เป็นการเตรียมพร้อมในการรับรู้ธรรมต่างๆไม่ว่าธรรมเหล่านั้นจะเป็นกุศลธรรมหรืออกุศลธรรม^{๘๐}

ลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ เป็นสภาวะของอารมณ์ที่มีอาการต่างๆ ซึ่งทำให้ผู้ที่มีลักษณะอารมณ์อย่างนี้มีกำลังใจในการฝึกปฏิบัติสมาธิให้มีความนิ่ง ลึก และชัดเจนในการพิจารณาข้อธรรมต่างๆ ใช้เป็นบาทฐานสำหรับการฝึกวิปัสสนากรรมฐานได้เป็นอย่างดี มีคุณภาพแห่งกำลังจิตที่จะนำไปกำจัดกิเลสอย่างกลางลงได้

๔. รูปแบบการฝึกสมาธิ

การฝึกสมาธิในพระพุทธศาสนามี ๒ รูปแบบ คือ สมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน หรืออาจจะเรียกคำที่ต่างกัน คือ สมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนา^{๘๑} ทั้ง ๒ คำมีจุดเน้นต่างกัน คือ สมถกรรมฐาน เน้นไปเพื่อการอบรมจิต(จิตตภาวนา) และวิปัสสนากรรมฐานเน้นไปเพื่อการอบรมปัญญา(ปัญญาภาวนา) ที่สุดแล้วการฝึกจิตหรือการพัฒนาจิตทั้ง ๒ รูปแบบจะต้องอาศัยซึ่งกันและกันโดยมีเป้าหมายในสิ่งเดียวกัน คือ กำจัดอวิชชา^{๘๒} ส่วนวิธีการนั้นอาจมีความหลากหลายในทาง

^{๗๙} พระราชวรมุนี (ประยูร ปยุตโต), พุทธธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โอ เอ พรินต์ติ้งเฮาส์, ๒๕๒๕), หน้า ๘๓๐

^{๘๐} พุทธทาสภิกขุ, สมาธิและวิปัสสนาตามธรรมชาติ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๙), หน้า ๑๓-๑๕.

^{๘๑} คำว่า “ภาวนา” ซึ่งมีความหมายเดียวกับคำว่า “กรรมฐาน” หมายถึง การอบรมจิตหรือการพัฒนาจิต.

^{๘๒} อ. เอก. (ไทย) ๒๐/๒๗๕/๗๗.

ปฏิบัติหรือที่เรียกว่าสายการปฏิบัติซึ่งในประเทศไทยนั้นมีอยู่หลายสำนักแต่ที่พบมากและใช้การปฏิบัติธรรม จะเห็นอยู่ไม่มากนัก ฝ่ายมหานิกายมีหลายวิธีการ ดังสายของพระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) ท่านใช้ “ยุบหนอ-พองหนอ” สายพระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร) ท่านใช้ “สัมมาอะระหัง” สายพระธรรมโกศาจารย์(พุทธทาสภิกขุ) ท่านเน้นหนักในภาคของปัญญาและท่านใช้ “พุทโธและกำหนดลมหายใจรวมไปถึงการพิจารณา ตัวกู ของกู” หลวงพ่อเทียนท่านใช้ “การเคลื่อนไหวในการทำความรู้สึกตัว มั่นคิด.เห็น-รู้-เข้าใจ” พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทฺโท) ท่านใช้ “ลมหายใจตาม กำหนดรู้ลมหายใจและอย่าไปสนใจกับอะไรๆ” ส่วนฝ่ายธรรมยุต มีสายของหลวงพ่อเจือ สุภโร “ท่านเน้นเรื่องการดู ดูให้รู้ ดูให้เห็นอย่างชัดเจน ซึ่งไตรลักษณ์” สายหลวงปู่มั่น ฐริทัตตมหาเถร ท่านเป็นพระสายป่า ท่านใช้ลมหายใจ และคำว่า “พุทโธ” เป็นต้น จะเห็นได้ว่า วิธีการปฏิบัติของพระมหาเถระในประเทศไทยมีอยู่มากมาย แต่ผลสุดท้ายจะมีเป้าหมายเดียวกัน คือ การพัฒนาจิตของตนเองให้มีคุณภาพ มีศักยภาพ เต็มเปี่ยมไปด้วยพลังแห่งการทะลายนิกเลศเครื่องมักดองอาสวะทั้งหลาย เพื่อการยกจิตขึ้นสู่ความเป็นอริยบุคคลตามเป้าหมายทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น สิ่งที่กำลังกล่าวมาเพื่อให้ถึงวิธีการปฏิบัติธรรมซึ่งรวมอยู่ในหลักการฝึกสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานทั้งสิ้นแต่วิธีการปฏิบัติอาจแตกต่างกันไปโดยรายละเอียดในส่วนนี้จะกล่าวเฉพาะสมถกรรมฐานเท่านั้นเพราะเห็นว่ามีที่ชัดเจนและเกี่ยวข้องกับการฝึกสมาธิโดยตรงจะไม่กล่าวในส่วนของวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งจะได้นำเสนอรายละเอียดต่อไป

การฝึกสมาธิแบบสมถกรรมฐานหรือสมถภาวนา

การฝึกสมาธิแบบสมถกรรมฐาน คือ การทำให้จิตมีที่เกาะเกี่ยว หรือ การทำให้อารมณ์ยึดอยู่กับองค์ภาวนา ในคัมภีร์วิมุตติมรรคของพระอุปติสเถระนั้นท่านได้แบ่งอารมณ์ของสมถกรรมฐานไว้ ๓๘ ประการ^{๘๓} ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆษาจารย์ได้จำแนกอารมณ์สมถกรรมฐานไว้ทั้งหมด ๔๐ ประการ^{๘๔} โดยมีโอกาสอนุญาตตนะ และวิญญานอนุญาตตนะเต็มเข้ามาด้วย เพราะเห็นว่าเป็นองค์ชุดเดียวกับอรุปรธรรม ๔ ซึ่งทั้งหมดจะต้องเป็นไปตามจริต^{๘๕} ของคนที่ฝึกปฏิบัติธรรมซึ่งจะต้องอาศัยการศึกษาภาคปริยัติเป็นพื้นฐานในมีความเข้าใจแม่นยำ ถ่องแท้ก่อน แล้วนำไปขยายฐานการพิจารณาธรรมในส่วนต่างๆโดยละเอียดโดยภาคการปฏิบัติ

อารมณ์สมถกรรมฐานแบ่งได้ ๗ หมวด ประกอบด้วย

^{๘๓}D. Roland D. Weerasuria, *The path of freedom-Vimuttimagga*, (Balcombe, Balcombe Place, Colombo ๘, Sri Lanka ๑๙๗๗), p ๖๓. ; พระอุปติสเถระ วจนา, คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย แปลจากฉบับภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสมเถระและพระเขมินทเถระ, *วิมุตติมรรค*, (กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๖๓.

^{๘๔}สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๙๑.

^{๘๕}จริต คือ ลักษณะนิสัยเฉพาะบุคคล มี ๖ ประการ คือ ๑.ราคะจริต ๒.โทสะจริต ๓.โมหจริต ๔. สัทธาจริต ๕.พุทธิจริต และ ๖.วิตกจริต. ดูคำอธิบายในวิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆษาจารย์ ภาค ๑ หน้า ๑๒๗.

หมวดที่ ๑ หมวดกสณ คือ สิ่งที่อารมณ์เข้าไปเพ่งพินิจจดจ่ออยู่มี ๑๐ ลักษณะ ประกอบด้วย ๑. ปฐวีกสณ ๒.อาโปกสณ ๓.เตโชกสณ ๔.วาโยกสณ ๕.นีลกสณ ๖.ปตกสณ ๗.โลหิตกสณ ๘.โอทาทกสณ ๙.อากาศกสณ ๑๐.อาโลกกสณ^{๘๖}

หมวดที่ ๒ หมวดอสุภะ คือ สิ่งไม่สวยไม่งาม ไม่น่า ไม่ชอบใจเพื่อการพิจารณาให้เห็น สภาวะที่แท้จริงถึงความเกิดดับของสิ่งนั้น นำมาเป็นอารมณ์ของจิตให้ลดความพอใจซึ่งกล่าวถึง ชากศพมีอาการต่างๆประกอบด้วย ๑๐ ลักษณะ คือ ๑.เอาชากศพที่ขึ้นพองเป็น ๒.ชากศพที่เขียวคล้ำ ๓.เอาชากศพที่มีน้ำเหลืองไหล ๔.เอาชากศพที่ขาดเป็นท่อนเป็นอารมณ์ ๕.เอาชากศพที่ถูกสัตว์ กัดขาดวินเป็นอารมณ์ ๖.เอาชากศพที่ถูกสัตว์กัดกระจายกระจายเป็นอารมณ์ ๗.เอาชากศพที่ถูกฆ่าตายเป็นอารมณ์ ๘. เอาชากศพที่มีโลหิตได้ออกอยู่เป็นอารมณ์ ๙. เอาชากศพที่มีหมู่นอนไหลออก อยู่เป็นอารมณ์ ๑๐. เอาชากศพที่เป็นโครงกระดูกเป็นอารมณ์^{๘๗} พระพุทธองค์ทรงตรัสเป้าหมายไว้ การพิจารณาเห็นสังขารธรรม ทั้งปวงไม่ใช่สิ่งสวยงาม ธรรม ๔ ประการนั้น คือ ๑. พึงเจริญอสุภะ เพื่อละระาคะ ๒. พึงเจริญเมตตาเพื่อละพยาบาท ๓. พึงเจริญอานาปานสติเพื่อตัดวิตก ๔. พึงเจริญ อนิจจสัญญาเพื่อถอนอัสสมิมานะ คือ ความถือตัว^{๘๘}

หมวดที่ ๓ หมวดอนุสสติ คือ สิ่งที่จะต้องระลึกถึง หรือตามระลึกประกอบด้วย ๑๐ ประการ คือ ๑. พุทธานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า ๒. ธัมมานุสสติ ระลึกถึงคุณพระธรรม ๓. สังฆานุสสติ ระลึกถึงคุณพระสงฆ์ ๔. สีลานุสสติ ระลึกถึงศีลของตน ๕. จาคานุสสติ ระลึกถึงทานที่ตนได้ บริจาคแล้ว ๖. ทเวตานุสสติ ระลึกถึงคุณธรรมที่ทำบุคคลให้เป็นเวทดา ๗. อุปमानุสสติ ระลึกถึงคุณ พระนิพพานซึ่งเป็นที่ระงับกิเลสและกองทุกข์ ๘. มรณานุสสติ ระลึกถึงความตายอันจะมาถึงตน ๙. กายคตาสติ ตั้งสติไว้ในกาย คือให้พิจารณาอาการ ๓๒ มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น ๑๐. อานาปาน สติ ตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก^{๘๙}

หมวดที่ ๔ หมวดพรหมวิหาร คือ การตั้งความปรารถนาดีที่จะให้บุคคลและสัตว์อื่น ๆ มีความสุขอย่างที่สุดอย่างไม่ประมาณ ประกอบด้วย ๔ ประการ คือ ๑. เมตตา แผ่ความรักไปยังสรรพ สัตว์ทั้งหลาย ๒. กรุณา แผ่ความสงสารต่อสัตว์ทั้งหลายที่มีความทุกข์ ๓. มุทิตา แผ่ความยินดีต่อ สัตว์ที่มีความสุข ๔. อุเบกขา แผ่ความวางเฉยในสัตว์ทั้งหลายที่มีความสุขความทุกข์^{๙๐}

หมวดที่ ๕ หมวดอาหาเรปฏิกูลสัญญา คือ การพิจารณาอาหารที่มนุษย์รับประทาน เข้าไปในร่างกาย ว่า ไม่สวยไม่งาม เป็นของน่ากลัว น่าเกลียด เพื่อไม่ให้ติดในรสของอาหารโดยมี การกำหนดพิจารณา โดยลักษณะ ๕ ประการ คือ ๑. อนิจจสัญญา กำหนดความไม่เที่ยงแห่งสังขาร

^{๘๖} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙), **หลักปฏิบัติสมณะวิปัสสนากรรมฐาน**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑), หน้า ๑๒.

^{๘๗} พระธรรมธีรราชมหามุนี, **คำถาม-คำตอบ เรื่องวิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๖-๗.

^{๘๘} ชู.อุ. (ไทย) ๒๕/๓๑/๒๓๕-๒๓๖.

^{๘๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี, **คำถาม-คำตอบ เรื่องวิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า ๘.

^{๙๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๘/๒๘๐.

๒. อนัตตสัญญา กำหนดความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง ๓. มรณสัญญา กำหนดความตายว่า จะต้องมาถึงเป็นธรรมดา ๔. อาหารเรปฏิกูลสัญญา กำหนดความเป็นปฏิกลของอาหาร ๕. สัพพโลเก อนภริตติสัญญา กำหนดความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง^{๙๑}

หมวดที่ ๖ หมวดจตุธาตวัญฐาน คือ การพิจารณาแยกส่วนต่างๆ ของร่างกายให้เห็นว่าเป็นธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ตามลักษณะของธาตุเมื่อแยกธาตุดูออกจากกันจะไม่เห็นความเป็นมนุษย์ ความสวยงามไม่มี ความขี้เหร่ไม่มี เป็นเพียงอุปาทานทางจิตเท่านั้น^{๙๒}

หมวดที่ ๗ หมวดอรุปรธรรม ๔ คือ การนำเอาสิ่งที่ไม่ใช่รูปมาเป็นอารมณ์ที่กำหนดของจิต ประกอบด้วย ๑. อากาสนัญญาตนะ อากาศไม่มีที่สุด ๒. วิญญาณัญญาตนะ วิญญาณไม่มีที่สุด ๓. อากิญจัญญาตนะ ความไม่มีอะไร ๔. เนวสัญญานาสัญญาตนะ สัญญาละเอียดปราศจากสัญญาหยาบซึ่งจะว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่^{๙๓}

รูปแบบและวิธีการการฝึกสมาธิหรือการพัฒนาสมาธิตามแนวพระพุทธศาสนา ทั้ง ๗ หมวดที่กล่าวมา เป็นการเรียนรู้และการปฏิบัติธรรมเพื่อให้เกิดการกระตุ้นคุณลักษณะที่เอื้อต่อการพัฒนามนุษย์ให้มีความรอบคอบ มีจิตตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวต่อสิ่งที่มากระทบจากภายนอกซึ่งอาจจะทำให้จิตมีความเศร้าหมอง ชุ่มมัว และเดือดร้อนใจได้ ที่สำคัญการฝึกสมาธิมีผล คือ การมีสติในการทำงาน การดำเนินชีวิต การขบคิดปัญหาต่างๆ และ เกิดการกระทำอะไรที่ไม่มีความผิดพลาดได้โดยง่าย อันมีลักษณะพึงประสงค์ต่อคนรอบข้างและสังคม

การบูรณาการแนวคิดทางรัฐประศาสนศาสตร์กับหลักพุทธธรรมเพื่อการพัฒนาสมาธิตามแนวพระพุทธศาสนา

หัวใจหลักของการบริหารการพัฒนาหรือศูนย์กลางการพัฒนาประเทศอยู่ที่ประชาชนมีศักยภาพในการทำหน้าที่ มีความคิดสร้างสรรค์ มีภูมิคุ้มกันความชั่วที่จะเกิดขึ้นไม่ละเมิดกฎหมาย บ้านเมือง มีความขยันทำอาชีพ สร้างรายได้ ให้กับตนเองและครอบครัว ทางพระพุทธศาสนาเชื่อว่าการพัฒนานคนอยู่ที่การสร้างความเข้มแข็งให้กับจิตใจ ให้จิตใจมีความตั้งมั่นอยู่กับการทำงานของตน และดำเนินชีวิตอย่างไม่ประมาท

การเสริมสร้างหลักสมาธิทางพระพุทธศาสนาที่จะให้ประชาชนหรือบุคคลากรในองค์กรต่างๆ ในประเทศโดยเฉพาะองค์กรของรัฐได้นำไปปรับใช้ในการปฏิบัติหน้าที่ของตนและในชีวิตประจำวันจะต้องมีการกำหนดเป็นนโยบายและแผนงานระดับชาติที่จะต้องมีการวางแผนและปฏิบัติกันอย่างจริงจัง และมีประสิทธิภาพ งบประมาณของรัฐที่จะพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในชาติเป็นสิ่งเร่งด่วนและจำเป็นอย่างมาก เพราะการที่รัฐบาลหรือผู้บริหารประเทศจะสร้างความสุขให้เกิดขึ้นกับประชาชน สิ่งที่จะละเลยไม่ได้ ก็คือ การสนับสนุนด้านการฝึกสมาธิ และแม้ว่าแนวคิดการ

^{๙๑} อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๖๑/๑๑๐.

^{๙๒} เสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์, **พุทธวิปัสสนา**, (พระนคร : รัชดาภิเษกการพิมพ์, ๒๕๐๕), หน้า ๓-๔.

^{๙๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๘/๒๘๑.

พัฒนาชาติหรือประชาชนอยู่กับการส่งเสริมในรูปของระบบเศรษฐกิจ การมีงานทำ การเข้าถึงแหล่งทุน การใช้จ่ายเงินที่มีความคล่องตัว เป็นต้น จะถือว่าสิ่งเหล่านี้เป็นเครื่องวัดการมีความสุขของประชาชนหาได้ไม่ ถ้าเป็นอย่างนั้นจริงๆ ก็แปลว่า รัฐหรือผู้บริหารประเทศกำลังเสริมสร้างความสุขให้กับประชาชนแต่เพียงภายนอกเท่านั้นซึ่งหาใช่ความสุขที่แท้จริงไม่

ยุทธศาสตร์การพัฒนาสมาธิของประชาชนและบุคคลากรในองค์กรต่างๆ เพื่อการพัฒนาชาติโดยองค์รวม แนวความคิดทางพระพุทธศาสนาได้เสนอหลักการพัฒนาดนอันเป็นจุดเริ่มต้นของการพัฒนาชาติได้อย่างแท้จริงและเป็นการพัฒนาชาติอย่างยั่งยืน ซึ่งเป็นการนำเสนอการบริหารการพัฒนาทุกระบบ ทั้งระบบการเมือง เป็นการนำเสนอถึงการสร้างความสมานฉันท์ ความสามัคคีปรองดองต่อกัน หลักการปกครองโดยยึดหลักธัมมาธิปไตย ระบบเศรษฐกิจ เป็นการนำเสนอแนวคิดการใช้จ่ายทรัพย์ที่เกิดจากการแสวงหาอย่างถูกต้อง การเก็บรักษาทรัพย์ การถือหลักสันโดษ การปฏิบัติตามหลักสัมมาอาชีวะ ระบบสังคม เป็นการเสนอแนวคิดการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ มีความเกื้อกูลต่อกัน รู้จักช่วยเหลือคนที่มีความลำบากกว่า ให้รู้ละความเห็นแก่ตัว เคารพสิทธิ เสรีภาพ และการสร้างความน่าเชื่อถือในคำพูดของตนเอง เป็นต้น และ ยังมีหลักการอื่นๆ อีกมากมายที่รัฐหรือผู้บริหารประเทศสามารถจะนำมาบริหารเพื่อให้เกิดการพัฒนาอย่างเป็นรูปธรรมโดยการพัฒนาระบบของสมาธิเพื่อการยับยั้งต่อกิเลสตัณหาต่างๆ เป็นเบื้องต้น ให้มีสติในการควบคุมตนเอง

เป้าหมายการพัฒนาประเทศตามนโยบายพัฒนาชาติหรือผู้บริหารประเทศจะให้ความสำคัญแก่วัตถุมากกว่าด้านจิตใจ เพราะสามารถจะเห็นความเจริญเติบโตที่เท่าทันต่อโลกตะวันตก ซึ่งเชื่อว่าเรากำลังพัฒนาไปสู่ความทันสมัยเท่าเทียมกับโลกที่เจริญแล้ว ส่วนแนวความคิดทางพระพุทธศาสนา กลับมองว่าการพัฒนาด้านวัตถุเพียงด้านเดียวนั้น หาได้สร้างความเจริญและไม่สมคูล เพราะมนุษย์ประกอบด้วย ๒ ส่วน คือ ร่างกายและจิตใจ ซึ่งจะต้องได้รับการพัฒนาไปพร้อมๆ กัน จะให้พัฒนาไปด้านเดียวนั้นหาได้ไม่ โดยเฉพาะด้านจิตใจพระพุทธองค์ทรงให้ความสำคัญเป็นพิเศษเพราะปัญหาต่างๆ ในโลกนี้ ที่แท้จริงเกิดขึ้นมาจากปัญหาภายในทั้งสิ้น ถ้าหน่วยงานรัฐ องค์กรเอกชน และภาคทางสังคมช่วยกันพัฒนาจิตใจของประชาชนและบุคคลากรของรัฐ ให้เกิดการกระทำอะไรๆ ที่ไม่ผิดพลาดได้โดยง่าย โดยเฉพาะการเคารพกฎหมาย กติกาบ้านเมือง ปัญหาภายในประเทศทั้งมวลจะลดลง อย่างแน่นอน อีกประการการพัฒนาสมาธิก็เป็นอีกส่วนหนึ่งในการสร้างความเข้มแข็งให้กับจิตใจ ก็เป็นเป้าหมายเชิงประจักษ์ที่มนุษย์ทุกคนในโลก สามารถที่เข้าถึงได้อย่างมีอิสระเสรี และถึงแม้ว่าหลักสมาธินั้นจะไม่ใช่การปฏิบัติตามรูปแบบพระพุทธศาสนาก็ตาม ถ้าเป็นสัมมาสมาธิ ก็ถือได้ว่า เป็นสมาธิที่ถูกต้องทั้งสิ้น คือ สามารถที่จะระงับปัญหาที่เกิดขึ้นในโลกได้เช่นกัน

สรุปการศึกษาวิเคราะห์การบริหารเพื่อการพัฒนาสมาธิตามแนวพระพุทธศาสนา

การบริหารเพื่อการพัฒนาสมาธิทางพระพุทธศาสนา คือ การยกระดับคุณภาพทางจิตใจให้มีความมั่นคง ไม่วุ่นไหว ต่อสภาวะการณ์ทางอารมณ์จากภายนอกที่มากระทบต่อจิต และการสร้างความเข้มแข็งทางจิตใจ แต่สิ่งที่จะสร้างการพัฒนาสมาธิได้จะต้องมีนโยบายจากภาครัฐ

และองค์กรท้องถิ่นเข้ามาสนับสนุนหรือสร้างแผนการพัฒนาคอนตามแนวพระพุทธศาสนา เพราะเห็นว่า การพัฒนาคอนให้เกิดศักยภาพทางด้านจิตใจนั้น เป็นรากฐานของการพัฒนาประเทศ หรือเป็นรากฐานการป้องกันปัญหาทางสังคมที่จะเกิดขึ้นในอนาคตได้อย่างยั่งยืน ภาครัฐจะต้องให้ความสำคัญแก่การพัฒนาสมาธิของประชาชน โดยการกำหนดเป็นนโยบาย แผนงาน และโครงการพัฒนาสมาธิต่างๆ ในการปฏิบัติงานสำหรับหน่วยงานของรัฐ สนับสนุนด้านงบประมาณ การอำนวยความสะดวกแก่ประชาชนที่จะเข้าร่วมโครงการฝึกสมาธิอย่างต่อเนื่อง ยิ่งภาครัฐส่งเสริมระบบเศรษฐกิจมากเท่าไร รัฐจะต้องเร่งสร้างการพัฒนาคอนด้วยหลักสมาธิให้มากขึ้นเท่านั้น เพราะเห็นว่าเศรษฐกิจของประเทศจะรุดหน้าได้นั้น จะต้องเริ่มที่คนหรือประชาชนในประเทศที่มีความขยัน มีความเพียรในการประกอบอาชีพที่ถูกกฎหมายบ้านเมือง

จึงกล่าวได้ว่า สมาธิเป็นความตั้งมั่นแห่งจิตในขณะจิตมีสภาวะเข้าสู่สมาธิมนุษย์สามารถจะได้รับความสุขได้ ซึ่งปราศจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งหลาย อันเป็นตัวขัดขวางความสุขหรือคุณภาพของการพัฒนาคอนและแม้ว่าการพัฒนาคอนอาจไม่ถึงที่สุดของความเป็นมนุษย์ก็ตามแต่ผลผลิตในการพัฒนาคอนก็มีผลมาก มีอานิสงส์มหาศาลต่อการนำกำลังของสมาธิที่เกิดขึ้นไปสู่การดำเนินชีวิตอย่างปกติสุข ยิ่งบุคคลนั้น อยู่ในระดับผู้บริหารประเทศก็ยิ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งที่จะนำประเทศไปสู่การพัฒนาด้านอื่นๆ เป็นตัวแบบของประชาชน เพราะเป็นการนำผลการพัฒนาสมาธิไปเพื่อการบริหารที่สร้างความเจริญด้านจิตใจ และสร้างเป็นเอกลักษณ์ตามแบบประเทศตะวันออกที่ไม่ได้มุ่งเน้นการสร้างวัตถุเป็นเครื่องวัดความเจริญ ความทันสมัยของประเทศ จนสามารถที่จะสร้างประเทศให้เป็นประเทศที่เต็มไปด้วยอริยบุคคล อริยะชน เพื่อสันติภาพของสังคมต่อไป

บรรณานุกรม

- กรมการศาสนา. **พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง**. พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๔.
 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**.
 กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
 กวี รัชชชนและคณะ. **การบริหารการพัฒนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
 มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๘.
 พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
 อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕.
 พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ). **สมาธิและวิปัสสนาตามธรรมชาติ**. พิมพ์ครั้งที่ ๕.
 กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๙.

พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ). **การบริหารจิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร : เซเว่นพรีนติ้ง กรุ๊ป ๒๕๔๖.

_____. **การพัฒนาจิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร : สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๔๙.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). **พุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร : โอ เอ พรีนติ้งเฮ้าส์, ๒๕๒๕.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๘.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙). **หลักปฏิบัติสมณะวิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑),

_____. **คำถาม-คำตอบ เรื่องวิปัสสนากรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

สุจิตรา อ่อนค้อม. **การฝึกสมาธิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร : ดอกหญ้ากรุ๊ป, ๒๕๔๙.

วิรัช วิรัชนิภาวรรณ. **การบริหารการพัฒนา : แนวคิด ความหมาย ความสำคัญ และตัวแบบการประยุกต์**, (ออนไลน์). <http://www.wiruch.com> (๒๙ มิ.ย.๕๕).

_____. **การบริหารการพัฒนาชนบทเปรียบเทียบ : การบริหารการพัฒนาชนบท ตามแนวทางแผ่นดินธรรม แผ่นดินทอง ความจำเป็นพื้นฐาน และโครงการอีสานเขียว**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๔.

สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

เสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์. **พุทธวิปัสสนา**. พระนคร : รัชดารมภ์การพิมพ์, ๒๕๐๕.

D. Roland D. Weerasuria. **The path of freedom-Vimuttimaggā**. Balcombe, Balcombe Place, Colombo ๘, Sri Lanka ๑๙๗๗. พระอุปติสสเถระ รจนา. คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย แปลจากฉบับภาษาอังกฤษของ พระเอฮารา พระโสมเถระและพระ เขมนันทเถระ. **วิมุตติมรรค**. กรุงเทพมหานคร : กรุงเทพ ฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.